

Ar būtina buvo dainuoti per Dainuojančią revoliuciją?

Guntis ŠMIDCHENS

Daugelio sričių tyrinėtojai sutaria, kad muzika gali ne tik išreikšti, bet ir sužadinti laimės, liūdesio, baimės, pykčio, meilės emocines būsenas.¹ Tačiau po šiuo išoriniu sutarimu vienybės daug mažiau. Kai ką dainavimas vargina. Antai Markas Beisindžeris (Mark Beissinger) rašo, kad estų koncertai 1988 m. vasarą buvo tikra nacionalizmo „orgija“.² Žodis „orgija“ turėtų reikšti, kad dainavimas – tai regresas nuo minties skaidrumo prie iracionalaus gyvuliško elgesio. Antropologai žmogaus dainavimo kilmės irgi ieško gyvulių skleidžiamuose garsuose. Vieni pažymi dainavimo panašumus su paukščių čiulbesiu, kuriuo šie pareiškia savo teises į teritoriją ir prisivilioja sau porą. Kiti atkreipia dėmesį į susiporavusių gibbonų „dainavimą“, kuriuo šie irgi pareiškia savo teises į teritoriją ir paskelbia sudarę monogaminę porą, arba į gorilų bei šimpanzių stūgavimus, kurių paskirtis – nustatyti grupėje dominavimo santykį ir palaikyti tam tikrą fizinį atstumą tarp individų.³ Numanomas priešastinis ryšys tarp tokių gyvūnų skleidžiamų garsų ir grupės glaudumo kartais perkeliamas ir žmonių muzikavimui.

Politinių muzikos judėjimų tyrimuose dažnai pabrėžiamas muzikos vaidmuo valdant grupę. Pavyzdžiui, Stivenas Brounas (Steven Brown) pažymi, kad muzika homogenizuoja socialinį elgesį, per įtaigą ir manipuliaciją sustiprina grupės ideologiją, nustato ir sutvirtina socialinę tapatybę ir sukuria grupinio lygmens bendrumą.⁴ Lieka neaišku, ar toks muzikos poveikis yra valingas, ar nevalingas, tačiau tyrime lyg ir nusveriamas pirmojo naudai. Baltijos kraštuose dainavimas anaip tol ne visuomet pasižymėjo Brown o išvardytais padariniais. Stalinistų ideologų surežisuoti sovietų socialistinio realizmo ritualai turėjo modeliuoti atitinkamą šių kraštų gyventojų elgesį, įdiegti jiems sovietinę tapatybę ir sukurti tokį grupinio lygmens bendrumą, kuris homogenizuotų juos su *homo sovieticus* kultūra ir visuomene, bet

šis sovietų atliktas elgesio valdymo eksperimentas nepasisekė.⁵ Net jei Dainuojančioje revoliucijoje galima įžiūrėti tautine ideologija ir tautine tapatybe pagrįstą bendrumą, pats dainavimas savaime anaip tol nėra jo priežastis.

Kai kurie tyrinėtojai nusigręžia nuo kolektyvinio elgesio ir susitelkia į asmeninę patirtį, samprotaudami apie tai, kas dedasi atskiro dainuojančiojo sieloje. Benedictas Andersonas kalba apie nesavanaudišką persikėlimą į įsivaizduojamą būtį drauge su savo tautos milijonais, „kad ir kokie banalūs būtų žodžiai, kad ir kokie nenuoširdūs būtų sąskambiai“: „Koks nesavanaudiškas atrodo šis unisonas! Jei dar numanome, kad ir kiti dainuoja tas pačias dainas vienu metu ir kartu su mumis – nesvarbu, kad nežinome, nei kas jie, nei kur jie dabar, ir negirdime jų dainavimo tiesiogiai savo ausimis. Visus mus jungia šis įsivaizduojamas skambėjimas“.⁶ Kiti stebėtojai nuogaštuoja, kad masinis dainavimas gali turėti blogų pasekmių: šiais užsimiršusiais dainuotojais ėmusis manipuliuoti piktavaliams vadams, jie netrukėtų pavirsti fašistais ar naciais. Antai žurnalistas Anatolis Livenas (Anatol Lieven) pažymi, kad latvių tautinė dainų šventė 1990 m. prilygo rasiistiniam ritualui, kuriame „Bendra Valia“ užgožia tiek individą, tiek apskritai kosmopolitiškąjį liberalizmą.⁷

Etnomuzikologiniuose ir psichologiniuose tyrimuose irgi aprašoma, kaip muzika susieja žmones, bet paveikslas išeina visai kitoks nei nupiešti Andersono ir Liveno. Monika Ingals (Monique Ingalls) teigia, kad dideliame būriui žmonių kartu dainuojant Andersono pavaizduotoji bendruomenė „per savo veiklą bei raišką laikinai įsivietina, įsikūnija“.⁸ Muzika sukelia „ribų praradimo“ jausmą ir pasitikėjimą tarp žmonių, ir šis patyrimas remiasi asmeniniais kiekvieno dalyvio jausmais, nulemtais jo asmeninio pasirinkimo.⁹ Net masinių 1988 m. roko koncertų dalyviai jautėsi dalyvaujantys juose asmeniškai – ne kaip pasyvių sekėjų masė.¹⁰ O patys atlikėjai išvis

neigia dainuodami „prarandą save“. Antai chorvedys Eleinas Brounas (Elaine Brown) yra įsitikinęs, kad chorą gali sudaryti tik asmenybės:

„Dažnai... mes chorą suprantame kaip žmonių masę ar minią, kurią „vedame“. Esame linkę suvokti savo vadovavimą anonimiškai. Bet įsivaizduokite, kad jūsų širdį su kiekvienu choristu sieja styga ar gija. Kitaip tariant, asmenišką ryšį su kiekvienu dainininku. Tai asmeniško ryšio su kiekvienu choristu gijos. Ir tai abipusio eismo gatvė: jūs turite ryšį su kiekvienu, ir kiekvienas turi tokį pat asmenišką ryšį su jumis. Aš ir Tu, jūs ir aš. Dorai ir tiesiai. Kitaip neįmanoma“.¹¹

Latvių chorvedys Māris Sirmails sako: „Vadovas turi dirbti su kiekvienu asmeniškai, mokyti kiekvieną ne tik kaip teisingai dainuoti, bet ir kaip tai daryti taip intensyviai, kad visa, ką darai kaip vienetą, kaip asmenybę, kalbėtų klausytojui. Kad kiekvienas šioje energijos grandinėje justų aplink save energijos išlydžius, iš savo kaimynų dešinėje ir kairėje“.¹² Dainavimas neištrina asmens tapatybės. Priešingai, jis ištrina anonimiškumą ir kiekvieną atskirą dainininką labai tiesiogiai ir asmeniškai susieja su kitu.¹³

Dainavimas gerina žmogaus sveikatą ir emocinę būklę. Muzikos poveikis sveikatai įrodytas mokslo, nors to poveikio mechanizmai nėra galutinai perprasti. Ligoniuvi ji padeda atsipalaiduoti taip, kad galima net sumažinti anestetikų dozę. Ji gali sumažinti stresą ir pakartotinio širdies smūgio tikimybę. Gerai žinomas jos terapinis poveikis gydant psichinius sutrikimus. Dainavimas skatina imuninės sistemos veiklą.¹⁴ Muzikinės terapijos veiklos laukas pradžioje apėmė tik individualius simptomus, bet dabar jis išsiplėtė ir tiria grupinio dainavimo naudą sveikatai, atsižvelgiant ir į jausmus, kuriuos sukelia „dalyvavimas ir bendras atlikimas, atsiliepimas ir atsakomybė, santykiai ir priklausymas, įgaliojimai ir įgalinimas“.¹⁵ Baltijos šalių Dainuojanti revoliucija irgi gali būti nagrinėjama pasitelkiant šias bendruomeninės muzikinės terapijos išvadas. Dainavimas paveikė ir pakeitė dainuojančiųjų jausmus, gydė patirtą traumą ir stiprino pasitikėjimą savimi, būtina veiksmui, pakeitusiam istoriją.

Kasdienis stresas ir emocinės problemos gali sukelti įtampą, kuri mažina dainavimo kokybę.¹⁶ Kita vertus, bendras dainavimas gali teigiamai veikti žmogaus emocinę būseną. Psichologai sutaria, kad dainavimas skatina teigiamą savęs vertinimą, o tai savo ruožtu padeda atsispirti depresijai ir su ja susijusiems

socialiniams negalavimams. Nustatyta, kad muzikinė terapija ir grupinis dainavimas pagerina gyvenimo kokybę benamiams, į nusikaltimus linkusio gatvės jaunimo rizikos grupėms, suaugusiesiems su ryškio-omis fizinėmis negaliojimis ir asmenims, kenčiantiems nuo blogų nuotaikų ar depresijos.¹⁷ Baltų kraštuose dainavimas galėjo padėti nusikratyti sovietinės prievartos paveldo – malšinti trauminius prisiminimus, paliktus Stalino sukkelto žiauraus masinio smurto, ir gydyti sąmonę gniuždantį atotrūkį tarp oficialiosios sovietų propagandos ir kasdienės patirties.

Vaidmenį suvaidino ir dainavimo poveikis savęs vertinimui. Nesmurtinio pasipriešinimo taktikas Robertas L. Helvėjus (Robert L. Helvey) „pasitikėjimo savimi stoką“ įvardijo kaip pagrindinę priežastį, kodėl despotiški vadai sugeba įtikinti gyventojus jiems paklusti, ir priduria, kad bausmės baimė šį ir taip mažą pasitikėjimą savimi tik dar sumažina. Sovietų Sąjunga nebuvo išimtis. Mokyklose kiekvienam vaikui buvo stengiamasi įdiegti kolektyvinę sovietinę tapatybę, kuri turėjo pakeisti asmeninę, šeiminingą ar etninę tapatybę. Taisyklės reikalavo paklusti kolektyvui. Būdingas motyvas, mano girdėtas ne vienoje Baltijos kraštų gyvenimo istorijoje, yra tarybinis mokytojas, kuris nesugebančiam su visa klase dainuoti vaikui, kad šis neišsišoktų iš bendros dermės, liepė vien krutinti lūpas. Tačiau nuoširdus dainavimas, jei tik tokiam atsi-rasdavo galimybė ir jo nenutildydavo konformistas mokytojas, suteikdavo pasitikėjimo savimi jausmą, kuris savo ruožtu teikė drąsos, būtinos norint žengti žingsnį ir išsiskirti iš klusnios minios.

Fiziologinis mechanizmas, kodėl taip yra, nėra nustatytas, bet patys dainų atlikėjai giliai neria į tai, kas vyksta dainuojant. Jamesas Jordanas rašo: „Muzikavimą sudaro tiksliai atkuriamos natos, ritmai, dinamika ir artikuliacija. Tačiau tikrai muzikai būtina pasitikėti (savimi ir kitais), tikėti savimi ir kitais, mylėti save.“ Jei atlikėjui nepavyksta rasti tinkamos vidinės būsenos, tai „žmogaus prigimtis pastūmėja jį supykti, nepasitikėti ansambliu, nepasitikėti savimi, prarasti žmoniškumą, imtis įvairaus laipsnio prievartos, pasireiškiančios tiek gestais, tiek žodžiais (ypač gestais), ir apskritai sukelia frustraciją“, ir visa tai chorui dainuojant neišvengiamai girdės. Todėl profesionalūs dainininkai specialiai mankštinais įeitį į pažeidžiamumo, atvirumo, nuoširdumo būseną: „Norėdamas muzikuoti, turi sugebėti su pasitikėjimu ir meile atsiverti kitam. Norėdamas pasiekti tikslą,

turi sugebėti pažvelgti vidun ir atverti tą pasitikėjimą ir meilę, kurią slapta nešioji savo širdyje.“¹⁸ Dainuojančioje revoliucijoje milijonai dainuojančių Baltijos šalių gyventojų drauge rado tą būseną.

Dainavimas suteikia drąsos. Robertas Helvey nusako vieną iš mechanizmų, kaip per nesmurtinę viešą demonstraciją dainuojant įveikiama baimė: dainos ir skandavimas „nuolat primena, kad nesi vienas“.¹⁹ Tačiau Baltijos kraštų patirtis rodo, kad čia esama kai ko daugiau. Dainos reiškia daugiau nei vien priminimas, kad esi ne vienas, drauge su kitais, – Baltijos šalyse dainavimas teikė drąsos ir kiekvienam asmeniškai. Dainos ėmė veikti žmonių elgesį jau gerokai prieš prasidedant Dainuojančiai revoliucijai. Grupės vadovė Ilga Reizniece 1990 m. paaiškino, kad folkloro atgimimas kurstė latvių drąsą jau daugiau nei ištisą dešimtmetį prieš tai:

„Mūsų žmonės buvo prigąsdinti paklusti, žiauriai prigąsdinti, taip, kad bijojo net kalbėtis vieni su kitais... Aš kalbuosi su jumis, aš neturiu jokių kompleksų, aš galiu su jumis kalbėtis, ar ne? Skandinavai visi tokie... Bet vidutinis latvis negalėtų... Tai, ko gero, ateina iš stalinizmo laikų, kai žmonės negalėjo kalbėtis vieni su kitais, nes tai grėsė siaubingomis pasekmėmis... Visa tai atpirkto liaudies dainos. Štai kodėl liaudies dainos yra būtinos politiniuose įvykiuose, nes jos pažadina išsilaisvinimo jausmą.“²⁰

Sunku dainuoti, kai esi palaužtas, priverstas nusilenkti. Norėdamas, kad iš krūtinės prasiveržtų daina, žmogus turi atsitiesti. Atsitiesimo būtinybę yra pabrėžęs Vaclavas Havelas (Václav Havel) savo rašinyje apie bejėgių jėgą: reikia tiesiog „ištieti stuburą ir kiekvienam asmeniškai gyventi oresnį gyvenimą“.²¹

1991 m. ši asmeniška drąsa, padauginta iš tūkstančių, tūkstančius žmonių Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje įkvėpė beginklius stoti ant barikadų, kiekvienam pasiryžus asmeniškai sutikti sovietinių priešų smurtą ir tikintis pažadinti jų sąžinę. Nepriklausomybės judėjimo vadai buvo visiškai priklausomi nuo šios jėgos, aplink juos susibūrusios „tautos jėgos“, kiekvieno asmeniškai. Jei ne šie tūkstančiai didvyrių, asmeniškai stojusių prieš sovietų tankus ir automatų (įdėmiai stebint žurnalistams iš viso pasaulio), kariuomenė savo darbą būtų padariusi greitai ir veiksmingai. Vos keli šimtai išrinktų valdžios atstovų būtų buvę nesunkiai pašalinti arba įtraukti į kolaboravimą, ir sovietų tvarka būtų buvusi sugrąžinta.

Kaipgi išgyvenamas dainavimas ir kaip jis paveikia patį dainuotoją? Mano kalbinti dainininkai negalėjo atsakyti. Paklausti to, užuot atsakę, jie paprastai pakviečia kartu padainuoti. „Jei būtum buvęs su mumis, – sako Bela 1968 m. Gunāro Priedės pjesėje apie dainų cenzūrą, – būtum dainavęs drauge su mumis ir jautęs tą patį, ką mes... Kai vyksta tokie dalykai, turi būti viduje, o ne stebėti iš šalies... Tu tik klausei, nieko nemylėdamas, likęs vienas su savo intelektu, šaltu ir atokiu, manydamas, kad šitaip esi objektyvus... kai gyvi žmonės aplik tave juokėsi ir verkė.“²² Skaitytojui, kuris abejoja, kad dainos žadina meilę, gerą savijautą, teigiamą savęs vertinimą ir drąsą, patariama sekti estų eksperimentinės folkloristikos metodu: „Dainuok!“ Pradedančiajam tiks bet kokia daina. Tiksliai atkurti natas ir ritmą nėra taip svarbu, kaip rasti „tą būseną“, kurią suranda kiekvienas dainininkas, – atvirumą, pažeidžiamumą, pasitikėjimą savimi ir... kūrybinį džiaugsmą. O tai kartu – ir nesmurtinės politinės akcijos išeities taškas.

Jei pats sušuksi „Marija, skaisčiausioji lelija“, gal patirsi, kaip ji padėjo lietuviams išsivaduoti nuo siaubą keliančio priešo. Ir jei gilios depresijos akimirka tris devynis kartus balsu ištarsi „Šviesk, saulyte, spindėdama“, galbūt išvysi šviesą. Žiūrėk ir klausyk kitų, dainuojančių aplink tave, ir prasidės judėjimas. Nuo devynioliktojo amžiaus šią dainavimo tradiciją Baltijos šalių tautos išugdė į tautinę tapatybę. Sovietų priespaudoje dainavimas reiškė galimybę laisviems žmonėms pabūti drauge. Ir vos tik pasitaikė proga, Baltijos kraštų gyventojai griebėsi savo tautinių dainavimo tradicijų ir sukilo į Dainuojančią revoliuciją, dainuojantis žmogus petys petin su dainuojančiu žmogumi, tūkstančiai ir šimtai tūkstančių, ir šitaip be smurto nuginklavę sovietų galybę paskelbė savo nepriklausomybę.

Baltijos šalių Dainuojanti revoliucija traukiasi į istoriją.²³ Tai vos vienas skyrius kur kas ilgesniame pasauliniame nesmurtinio politinio veiksmo pasakojime. Kiekvienas atvejis turi savo nepakartojamą atspalvį ir vietinį kultūrinį kontekstą, vis dėlto šaknys visų bendros. Kiekviena visuomenė turi šią nesmurtinio veiksmo galimybę. Dainis Īvānas rašė, kad šiame ypatingame „kare“ už nepriklausomybę žmonės sėkmingai pritaikė – kartais sąmoningai, kartais nesąmoningai – nesmurtinio, dvasinio pasiprieši-

nimo metodus, kitados pasėtus Henrio Deivido Toro (Henry David Thoreau) ir išugdytus Levo Tolstojaus, Mahatmos Gandžio (Mahatma Gandhi) ir Martino Liuterio Kingo (Martin Luther King). Ir rado „taiką bei joje slypinčią galią. Tai paskutinis ir galingiausias ginklas, kokį turi tauta, – Dievo dovana, kurią Jis suteikia tuomet, kai nebegelbsti nei tyli malda, nei amžina viltis, nei diplomatinės derybos, nei ginklai“.²⁴

Žvelgdamas į vienos iš lūžį lėmusių masinių demonstracijų nuotrauką D. Īvānas pastebėjo, kad paskiri žmonių veidai (tarp jų – ir jo paties) priešakinėse eilėse susilieja į plačią kartų upę, tekančią iš praeities į ateitį. Baltijos šalių Dainuojančioje revoliucijoje vadai buvo ne tokie svarbūs kaip tautinė dainavimo tradicija, subūrusi draugėn ir įkvėpusi tūkstančius žmonių. Tautinė tradicija kiekvienam dainuojančiajam leido patirti jo ar jos asmeniško balso vertę ir išgirsti dainą, kuri gražiausia kaip tik tada, kai daugybė skirtingų balsų sudaro dermę. Šioms tautinėms tradicijoms vystantis, nuo devyniolikto amžiaus ligi pat tūkstantmečio pabaigos, Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje tolydžio susidarė galinga kultūrinė tapatybė ir iš pagrindų nesmurtinio politinio judėjimo tradicija.

Versta iš: Guntis Šmidchens. *The Power of Song: Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution*. Seattle and London: University of Washington Press; Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2014, p. 321–327. Verčiant praleistos nuorodos į ankstesnius knygos skyrius.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

NUORODOS

1. Nei „išblaškymo“, nei „girdimosios kontrolės“ mechanizmai adekvačiai nepaaiškina muzikos poveikio, patiriamo pirmiausia per poveikį jausmams: Patrick N. Juslin, John A. Sloboda. The Past, Present, and Future of Music and Emotion Research. Iš: *Handbook of Music and Emotion: Theory, Research, Applications*. Ed. Patrick N. Juslin and John. A. Sloboda. Oxford University Press, 2010, p. 940.
2. Mark Beissinger. Intersection of Ethnic Nationalism and People Power Tactics in the Baltic States, 1987–1991. Iš: *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-Violent Action from Gandhi to the Present*. Edited by Adam Roberts and Timothy Garton Ash. New York: Oxford University Press, 2009, p. 234.
3. Steven Mithen. *The Singing Neanderthals: The Origins of Music, Language, Mind, and Body*. Cambridge: Harvard University Press, 2006, p. 112–115.
4. *Music and Manipulation: On the Social Uses and Social Control of Music*. Eds. Steven Brown and Ulrik Volksten. New York: Berghahn Books, 2006, p. 4–5.
5. Muzikos psichologai sutaria, kad Pavlovo biheviorizmas nepaaiškina, kaip muzika pakeičia elgesį: Shannon de l'Etoile. Processes of Music Therapy: Clinical and Scientific Rationales and Modles. Iš: *The Oxford Handbook of Musical Psychology*. Eds. Susan Hallam, Ian Cross, and Michael Thaut. Oxford University Press, 2009, p. 494–495.
6. Benedict Anderson. *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006, p. 145.
7. Anatol Lieven. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path of Independence*. New Haven: Yale University Press, 1994, p. 113, 394, išn. 6.
8. Monique Ingalls. Singing Heaven down to Earth: Spiritual Journeys, Eschatological Sounds, and Community Formation in Evangelical Conference Worship. Iš: *Ethnomusicology*, 2011, Nr. 2 (55), p. 263.
9. Steven Mithen. *The Singing Neanderthals*, p. 208–211.
10. Harri Rinne. *Laulev revolutsioon: Eesti rokipõlvkonna ime*. Tallinn: Varrak, 2008, p. 126, 223, 48; Egidija Ramanauskaitė. Lithuanian Youth Culture versus Soviet Culture. Iš: *The Baltic Countries under Occupation: Soviet and Nazi Rule, 1939–1991*. Edited by Anu Mai Kõll. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2003, p. 332.
11. Elaine Brown, cit. iš: James Jordan. *The Musician's Soul: A Journey Examining Spirituality for Performers, Teachers, Composers, Conductors, and Music Educators*. Chicago: GIA Publications, 1999, p. 91.
12. Anitos Mellepe interviu: Anita Mellepe. *Kamēr... Māris Sirmis un Latvija dzied! Rīga: Liktenstāsti*, 2008, p. 121.
13. Rusas dainininkas Laurai Olson pasakė: „Bendruomenė nėra kliūtis asmens laisvei, veikiau jau ryšys su kolektyvu užtikrina žmogui saugumo jausmą, kuris tik ir įgalina asmenį išreikšti save“: Laura Olson. *Performing Russia: Folk Revival and Russian Identity*. London: Routledge Curzon, 2004, p. 103.
14. Suzanne B. Hanser. Music, Health, and Well-Being. Iš: *Handbook of Music and Emotion* [puslapis nenurodytas]; G. Kreutz ir kt. Effects of Choir Singing or Listening on Secretory Immunoglobulin A, Cortisol, and Emotional State. Iš: *Journal of Behavioral Medicine*, 27, 2004, p. 623–635.
15. Brynjulf Stige ir kt. When Things Take Shape in Relation to Music: Towards an Ecological Perspective on Music's Help. Iš: *Where Music Helps: Community Music Therapy in Action and Reflection*. Ed. Brynjulf Stige, Gary Ansdell, Cochavit Elefant, and Mercédès Pavlicevic. Burlington: Ashgate, 2010, p. 302.
16. Dianna T. Kenny, Bronwen Ackermann. Optimizing Physical and Psychological Health in Performing Musicians. Iš: *The Oxford Handbook of Musical Psychology*, p. 393–396.
17. Betty Bailey, Jane Davidson. Amateur Group Singing as a Therapeutic Instrument. Iš: *Nordic Journal of Music Therapy*, 2003, Nr. 1 (12), p. 18–32; Suzanne B. Hanser. Music, Health, and Well-Being, p. 865–868. Taip pat žr. straipsnius: Mercédès Pavlicevic. Crime, Community, and Everyday Practice: Music Therapy as Social Activism – ir: Cochavit Elefant. Giving voice: Participatory Action Research with a Marginalised Group. Iš: *Where Music Helps* [p. nenurodyti]; taip pat: José van den Hurk. Therapy Helping to Work through Grief and Finding a Personal Identity. Iš: *Journal of Music Therapy*, 1999, Nr. 3 (36), p. 222–252.
18. James Jordan. *The Musician's Soul*, p. 7, 32, 111–112.
19. Robert L. Helvey. *On Strategic Nonviolent Conflict: Thinking about the Fundamentals*. Washington: The Albet Einstein Institute, 2004, p. 23, 104.
20. Interviu, daryto 1990 m. liepos 6 d., įrašas.
21. Vaclav Havel ir kt. *Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk: M. E. Sharpe, 1985, p. 65.
22. Gunārs Priede. Trispadsmitā. Iš: *Septiņas lugas*. Rīga: Liesma, 1968, p. 367–368.
23. Aili Aareleid-Tart. The End of Singing Nationalism as Cultural Trauma. Iš: *Acta Historica Tallinnensia*, 8, 2004, p. 77–98.
24. Dainis Īvāns. *Gadijuma karakalps*. Rīga: Vieda, 1995, p. 9.